

In Brokel, beneden aen die Kerckstrate

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

Bij twee eerdere gelegenheden hielden we ons bezig met het oostelijkste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Kerkstraat.^{1, 2} Dit artikel gaat over de oude situatie langs de rest van de noordkant van die straat. We maken onder meer kennis met een arme messenmaker, een door de familie Van den Bongard van kasteel Nijenrode gefinancierde kapelaan, een bastaardkleinzoon van Jan I van Nijenrode, een bijzonder hek en een grote godsdienstige vereniging. Aan het eind van het verhaal worden enige conclusies getrokken over het ontstaan en de ontplooiing van de Kerkstraat.

De hofstede van Gerrit Jansz

Ten westen van Frederick Willemsz en zijn nakomelingen, op hun aanvankelijk ruim bemeten stuk land aan de noordzijde van de Kerkstraat, woonde in 1442 Gerrit Jansz, in 1455 Jan Gerritsz en in 1464 Adriaen Jansz² (zie ook Afbeelding 1). Vermoedelijk was hier sprake van een herhaalde opvolging van vader door zoon.

In 1525 werd het perceel land waarop deze familie een huis had als volgt beschreven: "Een hofstede streckende mittet suyteynde aen de straet ende mittet noorteynde aen een hofstede behorende aen de vicarye van Ruwiel, oostwaerts Alphert Frederix met 1 hofstede, oock leen van den huysen van Nijenrode, ende aen de westzijde IJsbrant Willems mit een hofstede, oock leen uts., wesende het suyteynde breet 2 roede ende XI voet, ende dat noorteynde 2 roeden 13 voet lijntrecht opgaende van de straet aen't noorteynde".³

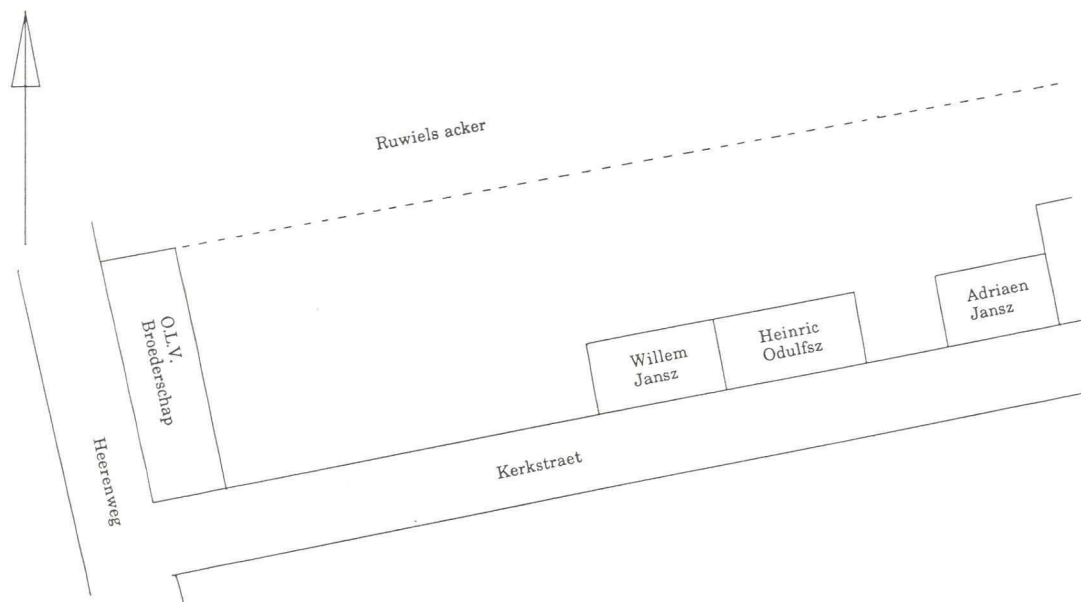
De hofstede die behoorde aan het vicariaat van Ruwiel was het stuk land, achter de Kerkstraat langs, dat door de familie woonachtig op het kasteel Ruwiel aan de kerk van Breukelen was geschonken. Alphert Frederix was ongetwijfeld dezelfde als de ons uit een eerder artikel bekende Aelbert Fredericksz; dit soort variaties in de schrijfwijze van een naam waren heel gewoon in een tijd waarin namen bijna altijd op de klank werden opgeschreven.⁴ De aan het Latijn ontleende afkorting "uts" (van "ut supra") betekent "als boven", dus "net als in het hiervoor beschreven geval". In de eeuwen waarin alle tekst met de hand moest worden geschreven wist men een rijke verscheidenheid aan afkortingen te ontwikkelen.

Het hierboven beschreven perceel mat aan de straatkant 11 meter en aan de achterkant 11,6 meter,⁵ doordat de loodrecht op de weg uitgezette oost- en westgrens niet precies evenwijdig liepen.

Op 25 februari 1525 kwam de hierboven omschreven hofstede op naam van Joost Adriaenss. Hoe lang hij deze behield is niet met zekerheid bekend.

Als de hofstede op 5 mei 1578 weer in de leenregisters voorkomt, dan is dat omdat de toen-vorige pachter, Jan Willemsz, was overleden en hij als zodanig werd opgevolgd door Claes Henrixss.³ Wel weten we dat er op "Woensdach na Paeschdach" (16 april) 1544 contact was tussen Joost Ariaenz en Jan Willems. In een op die datum gedateerd protocol beloofde Jan aan Joost 17½ Carolusgulden te zullen betalen.⁶ De verkoop van het huis had toen vermoedelijk al plaatsgevonden. Bijgeschreven in het protocol staat dat Joost Ariaenz van Waveren en zijn vrouw Joffer Beatrijs van Eck⁷ verklaren dat geld van Jan Willemz die Snijer, wonende te Breukelen in de Kerkstraat, ontvangen te hebben.

Op 31 juni 1588 deed laatstgenoemde er weer afstand van en kreeg Jacob Janss dit leengoed, dat hij behield tot 11 maart 1594, toen hij er van afzag ten gunste van Herman Janss van Nuys, leidekker. Ook die behield de leenovereenkomst maar kort; op 19 januari 1596 ging deze over op Jan Jacobss Brouwer.⁸ Toen deze Jan de overeenkomst opzegde werd op 6 mei 1615 Cornelis Gerritss in het leenregister ingeschreven. Op 20 april 1622 maakte hij

Afb. 1. Het westelijkste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Kerkstraat omstreeks 1465. Circa 15 jaar eerder stonden deze vier panden er ook al; het oostelijkste huis was toen van Gerrit Jansz (zie Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jrg. 9, nr. 1, blz. 30 voor het aansluitende gedeelte), maar de namen van de bezitters van de middelste twee in 1450 zijn onbekend.

zijn testament. Maar omdat de administratie hier weer een hiaat lijkt te vertonen, is niet duidelijk of dat testament al spoedig tot uitvoering kwam.³

Het was vervolgens Jan Jansen Slebis die zich, op 14 november 1637, als gerechtigd leenman liet noteren, maar hij deed dat in zijn hoedanigheid van echtgenoot van Margrietje Jans, die eerder getrouwd was geweest met Antonis van Osch, welke was overleden. Uit de manier waarop de notitie is geformuleerd, krijg ik de indruk dat tevoren Marietje samen met haar eerste man op die plek had gewoond. Met haar nieuwe partner deed ze dat in ieder geval niet, want op diezelfde 14 november 1637 werd de leenovereenkomst ook opgezegd en vervolgens toegekend aan Wijnault Peterssen Messemaker.³

Wijnault verdiende met het maken van messen blijkbaar slechts een karige boterham, want hij ging zijn huis in de loop der jaren steeds zwaarder met hypotheken belasten. De eerste, groot 200 gulden, sloot hij al op 8 mei 1638 af met Jan van IJsendoorn; de tweede, ter grootte van 100 gulden, volgde op 8 november 1651 en werd hem verschaft door Geurt van IJsendoorn; de derde hypotheek, tot een zelfde bedrag als de tweede, kwam op 3 mei 1656 van Neeltien Jans, weduwe van Hendrik Aertss. Neeltje droeg deze vordering op 6 januari 1659 over aan Dr. Quirijn van Weede. In 1671, of kort daarvoor, overleed Wijnault Peterss. Zijn huis werd daarop verkocht aan Grietie Wijnen en haar man Abraham More, die op 19 juli 1671 als nieuwe begunstigden met dit grondleen in de leenregisters van Nijenrode werden ingeschreven. Op 22 juli 1671 werden de hypotheken van Wijnault afgelost en kregen de nieuwe huiseigenaren er op hun beurt een van Jan Synranss, tot een bedrag van 500 gulden, welke formeel aan de man, dus aan Abraham werd verschaft.³ Man en vrouw waren voor de wet geen gelijken.

De hofstede van Heinric Odulfsz

Het oudste dat er over de volgende hofstede te lezen valt, dateert van "des Manendages na Sinte Lamberts dach" (maandag 19 september) 1463. Toen gaf Ghijsbert III van Nijenrode, in het bijzijn van de getuigen Willem Jansz van Loenresloot⁹ en Krooc Aelbertsz deze hofstede in leen aan Heinric Odulfsz. De ligging werd omschreven als: tussen de Kerkstraat en de hofstede van het vicariaat van Ruwiel, met aan de oostzijde Adriaen Jansz en wes-

telijk Willam Jansz. Er werd toen tevens een recht van lijftocht (= vruchtgebruik) inzake het huis vastgelegd op naam van Alijt, de vrouw van Heinrich.¹⁰

Lange tijd zijn er geen berichten over deze hofstede; het huis dat er op stond werd op een gegeven moment afgebroken. Dat doet vermoeden dat het huis in 1463 al niet meer zo nieuw was.

In het begin van de 17de eeuw echter stond er opnieuw een huis op deze hofstede. We lezen in een akte van 1 mei 1623 over: "Een hofstede daar eertijds een huys opgestaan heeft ende nu de huysinge van Gijsbert Wijngaerts van Zijl op getimmert is, tot Breukelen in de Kerkstraat, strekkende van de Kerkstraat tot aan den Ruwielschen akker toe, daar oostwaarts Wijnold Peters messemaker, en westwaarts Johan van den Bongaert naast gehuyst en geërft sijn."¹¹

De zinsnede dat er "de huysinge van Gijsbert Wijngaerts van Zijl op getimmert is" doet vermoeden dat toentertijd in de dorpskern nog van hout gebouwd werd. Helemaal zeker is dat niet, want over een stenen huis werd soms ook geschreven dat het getimmerd werd. Waarschijnlijk is men pas na het Rampjaar 1672-1673 in het dorp op grotere schaal met steen gaan bouwen. Vele eeuwen lang domineerde de houtbouw. Ondanks de daaraan verbonden risico's schijnt in Breukelen, in tegenstelling tot verscheidene plaatsen in de wijdere omgeving, nooit een grote dorpsbrand plaatsgevonden te hebben.

In de akte van 1 mei 1623 lezen we verder: "Dit perceel heeft heer Bernard van den Bongard heer van Nijenrode, mit consent van Jan van den Bongaert als vader en voogt van Floris van den Bongaert, als possesseur der vicarye ofte capellanie, behoorende aan den huysen Nijenrode, in eenen eeuwigen onversuymlijken ende onlosbaren erfpacht uytgeslagen aan Gijsbert Wijngaerts van Zijl, onder conditie als boven, op den 1 Mey des jaars 1623".¹¹ Het stuk land was dus geen gewone erfpachtgrond meer, maar had een speciale functie gekregen. Het geld dat het opleverde moest worden gebruikt voor het levensonderhoud van een door het huis Nijenrode aan de kerk van Breukelen toegevoegde kapelaan, die ook wel als huisgeestelijke van Nijenrode dienst zal hebben gedaan. Als begunstiger van de kerk stond de jeugdige Floris Jansz van den Bongard te boek, maar het ziet er naar uit dat zijn oom en zijn ouders gezamenlijk deze goedgeefsheid al helemaal voor hem geregeld hadden.

De eeuwigheid, waarvoor de in 1623 toegekende erfpacht gold, duurde slechts kort. Want op 5 mei 1640 kwam Mr. Hendrik Meynards Vermolen, chirurgijn te Breukelen, in het bezit van die erfpacht, welke hij toen overnam van Sweer Jacobss (dus al niet meer rechtstreeks van Gijsbert van Zijl).¹¹

Gijsbert van Zijl had slechts één hofstede grond in erfpacht, maar had daar blijkbaar twee huizen op gebouwd.

Eén daarvan verkocht hij reeds in 1616. In een verkoopakte, gedateerd 21 maart 1616, staat dat Ghijsbert Wygertss van Zijl en zijn vrouw Sophya Cornelisdochter toen aan Jan Janss van Buesecum, bakker, een huis transporteerden dat gelegen was in Breukelen aan de Kerkstraat, strekkende van de straat tot de Ruwielse akker, grenzende oost aan bezit van de genoemde Van Zijl en west aan bezit van de jonge Hermen Joostenss.¹² Op diezelfde datum gaf Jan Janss van Buesecum, bakker te Breukelen, ook een schuldbekentenis af aan Ghijsbert van Zijl, wonende te Breukelen, voor een bedrag van 400 Carolusguldens, wegens de verkoop van het hiervoor genoemde huis.¹² Deze schuld werd, volgens een toegevoegde notitie, op 25 juni 1618 afgelost. Op 2 mei 1616 verkochten Jan Janss van Buesecum en zijn vrouw Marichgen Cornelisdr het huis al weer, en wel aan Cornelis Anthonyss Brey,¹³ die brouwer van beroep was. Ook toen werd Ghysbert Wygertss van Zijl als buurman aan de oostzijde genoemd. Gelet op de gelijkkluidende patronymica van hun vrouwen, is het niet onmogelijk dat Gijsbert van Zijl en Jan van Beusecom aangetrouwde zwagers van elkaar waren. Brey verkocht op zijn beurt het huis reeds op 7 mei 1617 weer door¹⁴ aan Jacob Joostenss.¹⁵ Bij die gelegenheid werden nog steeds Van Zijl (oost) en de jonge Hermen Joostensz (west) als burenen genoemd.

De hofstede van Willem Jansz en het huis van Beerntken Vrancken

Uit het voorafgaande weten we inmiddels dat in 1463 het stuk land ten westen van de hofstede van Heinric Odulfsz in handen was van Willam Jansz (Afbeelding 1). Mogelijk was hij dezelfde als de Willam Jansz van Loenresloot die op 19 september 1463 getuige was bij het afsluiten van de grondleenovereenkomst tussen Gijsbert van Nijenrode en Heinric Odulfsz. Het kwam regelmatig voor dat een buurman als getuige optrad bij het regelen van een grondtransactie. En als inderdaad een Van Loenersloot⁹ daar woonde, dan onderstreept dat nog eens dat de noordkant van de Kerkstraat aanvankelijk een "deftige" woonbuurt was, waarin pas in de loop van de 16de eeuw ook "meer gewone" mensen een plekje vonden.

In een akte van 5 februari 1534 werd een huis van Beerntken Vrancken als belendend perceel genoemd (zie ook Afbeelding 2).¹⁶ Op "Sint Matheus dach" (21 september) 1543 verkocht de weduwe van Niesken Govertsz ("zaligen Niesken Govertz weduwe"), in het bijzijn van haar 25-jarige oudste zoon Bruen Govertz,¹⁷ een erf te Breukelen in de Kerkstraat, grenzende aan de Ruwielsakker. Zij was in het bezit gekomen van dat stuk grond na het overlijden van haar moeder Berntken Vranckz.¹⁸

Uit dit laatste gegeven blijkt dat dat het perceel grond waarop het huis van Berendje Franken (zoals wij haar tegenwoordig vermoedelijk zouden noemen) stond niet onder het hofstelsel viel, maar eigen vrij bezit was. Vandaar dat we het in de leenregisters van Nijenrode tevergeefs zoeken.

Dit stuk grond was waarschijnlijk hetzelfde als waarop in 1616 en 1617 de jonge Hermen Joostensz woonde. In 1623 waren grond en huis in het bezit van Johan van den Bongard.¹¹

De hofstede van Willem Otten

Wanneer we thans onze aandacht verleggen naar het volgende stuk grond in het rijtje (zie Afbeelding 2), dan vinden we daar een huis dat vermoedelijk een stuk later gebouwd werd dan het vorige.

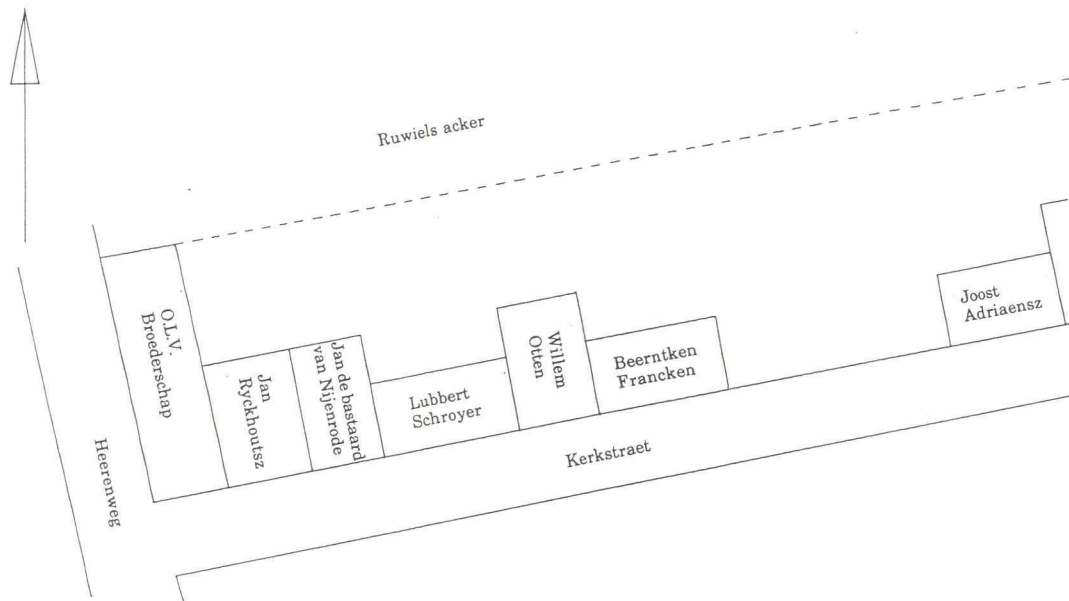
Op 5 februari 1534 gaf Willem Torck, heer van Nijenrode, deze hofstede in erfpacht aan Wilhem Otten.

De hofstede lag, blijkens de akte uit 1534, aan de Kerkstraat in Breukelen en liep van die straat tot achter aan de hennepakker van het vicariaat van Ruwiel, met als buur aan de oostzijde het huis van Beerntken Vrancken en aan de westzijde land van Lubbert Schroyer.¹⁶ In een ander document werd deze transactie nogmaals vastgelegd.¹⁹ Er werd daar gesproken van een hofstede begrensd door de Kerkstraat (noord), Berntgen Vrancken (oost), "eenen hennepacker toebehoerende de vrouwe van Ruwiel" (noord) en "Lubbert Schroyer met sijn medewerckers" (west).

Op 9 januari 1565 kwam de erfpacht van dit perceel grond aan Cornelis Jansen Schol, "cuyper", die op 15 september 1570 werd opgevolgd door Symon Hen[d]rickss. Nadat de weduwe van Symon Hendrickss afstand had gedaan van haar aanspraken, werd op 3 maart 1580 Anthonis Hendricksen erfpachter. Ruim drie jaar later zegde hij de overeenkomst al weer op en op 28 mei 1583 werd een erfpachtovereenkomst gesloten met Cornelis Jansz Molenaer.²⁰ Toen deze Cornelis weer vertrok, had hij er meer dan 28 jaar gewoond; Henrick Laurens nam toen, op 22 november 1611, de erfpacht over. Laatstgenoemde verkreeg op 22 mei 1612 een hypotheek van 400 gulden op dit goed. Op 25 juni 1617 werd Adriaen Gerretsen Spijcker erfpachter van deze kavel, op 20 juni 1628 opgevolgd door de schout Jacob Janss Brouwer.¹⁹

De hofstede van Lubbert Schroyer

Over het aangrenzende stuk land dat, blijkens het voorafgaande, in 1534 en daarna in gebruik was bij Lubbert Schroyer en zijn medewerkers weet ik weinig mee te delen. Het was blijkbaar eigen bezit, want het Leenhof van Nijenrode had er niets over te zeggen.

Afb. 2. Het westelijkste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Kerkstraat omstreeks 1537 (zie Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jrg. 9, nr. 1, blz. 31 voor het aansluitende oostelijke gedeelte).

Het huis van Jan de bastaard van Nijenrode

In leenovereenkomsten uit 1510,²¹ 1540²² en 1543²³ wordt, als belendend perceel, een huis van Jan de bastaard van Nijenrode genoemd. In het begin van de 16de eeuw gingen verschillende personen onder de naam Jan de bastaard van Nijenrode door het leven. De in Breukelen wonende Jan was - naar ik vooralsnog aanneem - een kleinzoon van Gijsbrecht III van Nijenrode en zoon van de door deze Gijsbrecht van Nijenrode erkende buitenechtelijke zoon Henrick de bastaard van Nijenrode.²⁴

Jan de bastaard is waarschijnlijk kort na 1500 gehuwd; omstreeks die tijd zou ook zijn huis kunnen zijn gebouwd. Hij overleed vermoedelijk reeds omstreeks 1510, waarop Henrick de bastaard het levensonderhoud van zijn minderjarige kleinkind Lijsbeth Jansdochter veilig stelde.²⁴ Het is dus opmerkelijk dat nog tot lang na de dood van Jan de bastaard zijn vroegere huis met zijn naam aangeduid bleef worden (maar deze gang van zaken was ook weer niet uniek; in de leenregisters van Nijenrode komen nog enkele vergelijkbare gevallen voor). Het was mogelijk een huis dat zich door een voornamer karakter onderscheidde van de andere woonhuizen aan de Kerkstraat.

De hofstede van Rijkhout Henrickz

Willem Turck en zijn vrouw Joffr. Joest (= Joost = Josina) van Nijenrode gaven op "Sinte Victors avont" (9 oktober) 1510 een hofstede aan de Kerkstraat in erfpacht aan Rijcoute Henrickz,²⁵ waar de pachter toen reeds op woonde. Deze hofstede werd begrensd door de Kerkstraat (zuid), het huis van Jan de bastaard van Nijenrode (boven = oost), het huis toebehorende aan de kerk van Breukelen (= de Ruwielsakker) (noord) en het huis van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap (beneden = west).²¹

Na het overlijden van Rijcoute (of Rijck) bleef zijn weduwe er wonen. In een akte van 13 augustus 1523 over een perceel aan de Heerenweg (thans Straatweg) wordt "Swaen Rijcken weduwe" (Zwaantje de weduwe van Rijck) genoemd als bewoonster van het huis ten oosten van het pand van het O.L. Vrouw-altaar en gilde.²⁶

In de loop der jaren ging het huis over in handen van hun zoon Jan Rijcoutsz (of Rycoltz of Rijcksen of Rijkhoutsz)²⁵ Henrickse die er aanvankelijk bleef wonen. Dat blijkt uit een akte die op 3 mei 1540 door Willem Torck werd opgemaakt, onder getuige van Jan Lubbertss en Willem Ottess. Bij die gelegenheid werd Ghisbert Hanryckss beleend met de hofstede tussen het huis van Jan de bastaard en dat van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap.²² Meegedeeld werd dat toentertijd Jan Rycolt Hanrickss op die hofstede woonde, maar dat deze besloten had van verdere aanspraken af te zien.

Er was hier blijkbaar al het een en ander aan voorafgegaan, wat doet vermoeden dat de eigendomsoverdracht niet erg spontaan is verlopen. In een protocol, gedateerd 9 april 1540, is een getuigenverklaring opgenomen waarin Gisbert Janz Snider en Jan Willemz aan de schout Gisbert Heinrickz meedelen dat Jan Rijcksen hem een erfpachtsbrief zal geven, rentende 18 stuivers en 2 hoenders, van een huis en hofstede staande in de Kerkstraat te Breukelen.²⁷ Als een voornemen tot het afstaan van een erfpacht via een getuigenverhoor moet worden bevestigd is er meestal wel iets aan de hand. De als tweede genoemde getuige, Jan Willemsz, woonde verderop naar het oosten in de Kerkstraat (op wat in dit artikel heet "de hofstede van Gerrit Jansz"). Gijsbert Jansz de kleermaker was vermoedelijk een inwonende zoon van Jan Willemsz.

De nieuwe eigenaar, Gijsbert Henricksz, was mogelijk een broer van de eerder genoemde Rijkhout Henricksz en in dat geval in 1540 dus al een man op leeftijd. Hij behield het bezit ook maar kort. Op "Donredach na Pinxteren dach" (1 juni) 1542 droeg Gisbert Heynrickz, schout, officieel de eigendom van zijn huis in Breukelen aan de Kerkstraat over aan Willem Claesz, die eveneens als schout werd aangeduid.²⁸ Bij die gelegenheid beloofde de verkoper, Gisbert Heinrickz, een schadevergoeding aan Willem Claesz te zullen betalen, ten bedrage van 6 Carolusguldens, "vant opbreken van de thuen", dus wegens het opbreken (vermoedelijk verwijderen) van "de tuin". Daarbij moeten we niet denken aan wat wij tegenwoordig onder een tuin verstaan, namelijk een afgezet stuk grond waarop allerlei gewassen worden verbouwd. Oorspronkelijk werd het woord "tuin" gebruikt om een afrastering aan te duiden. In de loop van de eeuwen daarna veranderde de betekenis van tuin van "afrastering" naar "de grond binnen een afrastering". Het lijkt er dus op dat bij het huis van Gijsbert een bijzonder hek stond, dat hij graag wilde meenemen toen hij ging verhuizen.

Het duurde bijna anderhalf jaar voordat de erfpachtregeling werd aangepast aan de nieuwe eigendomssituatie. Pas op 18 december 1543 gaf Willem Torck de desbetreffende hofstede in erfpacht aan Willem Claess, onder vermelding dat Gijsbert Henrickss van zijn aanspraken had afgezien. De begrenzing werd nog op dezelfde wijze omschreven als in 1510 en 1540 was gebeurd. De pachtsom werd bepaald op een gouden Rodolfusgulden en twee prachthoenders per jaar.²³

In de kantlijn van de akte van 18 december 1543 werd later aangetekend: "Dyt is gemacht tot eyghenlick goet", ofwel: dit is omgezet in een eigen goed. De hofstede werd dus onttrokken aan wat er toen nog over was van het oude hofstelsel, waarin de eigendom van de grond toeviel aan de heer. Het perceel werd direct eigen bezit van de gebruiker, en daarmee verdween het administratief uit de leenregisters van Nijenrode.

Bij het lezen van de akten die betrekking hebben op de hofstede van achtereenvolgens Rijkhout Henricksz en Gijsbert Henricksz dringt de gedachte zich op dat zij mogelijk eveneens tot de bastaardfamilie van de Van Nijenrodes behoorden. Misschien waren zij, evenals Jan Henricksz, zonen van Henrick de bastaard van Nijenrode (zoon van Gijsbrecht III). Er zijn echter ook andere mogelijkheden. Zo was een nicht en tijdgenote van Gijsbrecht III, Gerarda van Nijenrode (bastaarddochter van Splinter van Nijenrode, heer van Bolestein), getrouwd met *Rijcoute* van Derthesen (Darthuizen).

Hoe een familiebetrekking ook lag, het zou wel een verklaring kunnen bieden voor het feit dat Gijsbert er bij zijn vertrek zo op gebrand was het hekwerk mee te nemen; daarin zou

zijn familiewapen, waarin zijn verwantschap aan het huis van Nijenrode tot uitdrukking kwam, wel eens verwerkt kunnen zijn geweest. En niemand anders dan een persoon die tot de desbetreffende familie behoorde mocht achter dat wapen wonen.

Beide panden, dat van Jan de bastaard en dat van Rijkhout, zijn vermoedelijk gebouwd op wat tevoren nog één (onbebouwde) kavel was, in het bezit van het huis van Nijenrode. Alleen Jan de bastaard van Nijenrode kreeg zijn stuk grond onmiddellijk in vrij bezit.

Het gebouw van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap

Met het in de akten uit 1510, 1540 en 1543 als belendend perceel aangeduide huis van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap zijn we aangekomen bij het laatste pand aan de noordzijde van de Kerkstraat, gelegen op de hoek met de Vechtdijk of Herenweg (thans Straatweg). Het was het grootste gebouw dat er in de Middeleeuwen aan de Kerkstraat stond.²⁹ Het pand was bezit van een nauw bij de kerk betrokken vereniging en de erbij behorende grond was om die reden als gebruikelijk aan het leenstelsel onttrokken. Daardoor kwam dat perceel niet als zodanig in de Nijenroodse leenregisters voor.

De Onze Lieve Vrouwe Broederschap (ook wel het Onze Lieve Vrouwe Gilde genoemd) was in hoofdzaak een religieuze vereniging, in het bijzonder een bid-vereniging, hoewel zij zich ook inliet met maatschappelijke hulpverlening.

Van dit laatste getuigde onder meer de (in het vorige artikel over de Kerkstraat² aangehaalde) lening die de Broederschap op 6 februari 1572 verschafte aan de schoenmaker Seger Hubertsz.³⁰ In een wat ouder document werd vastgelegd dat op 29 augustus 1541 ene Heinrick Taes nog 20 gulden schuldig was van een hem door de O.L. Vrouwe Broederschap verstrekte hypothecaire lening.³¹ Vermoedelijk moest men wel lid van de broederschap zijn om voor dergelijke hulp in aanmerking te komen; zo niet, dan was men veeleer aangewezen op de (armen)zorg van de Heilige Geest meesters.

Het tijdstip van ontstaan van dit genootschap heb ik tot dusver niet kunnen vaststellen, maar dat zal waarschijnlijk in de 14de eeuw gelegen hebben. Vóór 1400 beschikte de broederschap al over een eigen gebouw.

Mariabroederschappen bestonden in de Late Middeleeuwen en in het begin van de Nieuwe Tijd in heel veel Nederlandse steden en dorpen. Van Kockengen weten we zeker dat ook daar een Onze Lieve Vrouwe Broederschap bestond. De parochie Nieuwer Ter Aa schijnt vóór de Reformatie slechts één broederschap te hebben gehad,³² waarover concrete details mij tot dusver onbekend zijn; waarschijnlijk was ook die een O.L.V. Broederschap. In de stad Utrecht kende elke parochiekerk een Maria- of Onze Lieve Vrouwe Broederschap.³³ De moeder Gods werd beschouwd als de eerste bemiddelaarster onder de heiligen en haar grote populariteit was niet verwonderlijk. Gedurende de Late Middeleeuwen nam de belangstelling voor het lijden van Christus en in het verlengde daarvan het lijden van Maria toe. De 14de en 15de eeuw lieten bovendien een toenemende vroomheid onder het gewone volk zien. Er was sprake van een zekere emancipatie onder de leken-gelovigen.

Sommige van de oudste O.L.V. Broederschappen waren in oorsprong een vereniging van clerici, die pas in een later stadium ook leken toelieten. Andere werden van het begin af aan door leken gedomineerd. De Onze Lieve Vrouwe Broederschap van Breukelen behoorde vrijwel zeker tot die laatste categorie.

De Onze Lieve Vrouwe Broederschap was ongetwijfeld de grootste religieuze vereniging in de Middeleeuwse parochie Breukelen. Ze was echter niet de enige. Denk bijvoorbeeld aan de St. Anna Broederschap, waarover eerder in dit tijdschrift is geschreven.³⁴

Veel van de maatschappelijke taken, die thans door een wereldlijke overheid worden behartigd, behoorden in de Middeleeuwen tot het domein van de kerk.³⁵ Daaronder vielen in het bijzonder de ziekenverpleging, de armenzorg, de zorg voor mensen die geheel alleen kwamen te staan, en het onderwijs. In de uitvoering van die taken speelden broederschappen een belangrijke rol. Een zeer groot deel van de bevolking was er lid van en aanvaardde de daarmee samenhangende verplichtingen, zoals het bijwonen van bepaalde missen,

het deelnemen aan een processie op een bijzondere feestdag, de bereidheid tot het brengen van materiële offers en dienstvaardigheid.

Hoe kon er, bij de brede populariteit waarin het Lieve-Vrouwegilde zich mocht koesteren, ruimte zijn voor een vruchtbaar bestaan van een aantal religieuze verenigingen naast elkaar in een toch niet zo grote parochie als de Breukelse? Het kan niet anders of het lidmaatschap van de Mariabroederschap was niet 'exclusief' in de zin dat het een lidmaatschap van een of meer andere broederschappen uitsloot.

De Onze Lieve Vrouwe Broederschap stond in haar bloeitijd open voor mensen van alle rangen en standen en voor mannen zowel als vrouwen (gehuwde en ongehuwde). Ieder had persoonlijke en familiale belangen bij het lidmaatschap.

De liturgische activiteiten van de Breukelse Onze Lieve Vrouwe Broederschap omvatten een regelmatige mis ter ere van de patrones. Elk jaar op 24 juni hield de broederschap tevens een ommeegang, waarbij (onder andere?) meermalen om de kerk heen werd gelopen. Op die datum werd de geboorte van Sint Jan Baptist, de Heilige Johannes de Doper, gevierd die in de Middeleeuwen een van de meest vereerde heiligen was.³⁶ Waarom de Onze Lieve Vrouwe Broederschap voor haar processie die vaste dag had gekozen is niet duidelijk; mogelijk hing deze festiviteit samen met een vroeger heidens midzomerfeest, dat op die manier gekerstend was.

Verder verzorgde de Broederschap uitvaartdiensten voor overleden broeders en zusters. Vermoedelijk hield de Broederschap ook een "dootboek" bij waarin de namen van de gestorven leden werden genoteerd. Dat zou er dan weer op kunnen duiden dat er - net als bij veel O.L.V. Broederschappen elders het geval was - jaarlijks een plechtige herdenkingsdienst werd gehouden waarin om de voorspraak van de Heilige Maagd voor het zieleheil van deze overledenen werd gebeden.

De Middeleeuwse mens had veel aandacht voor de vraag hoe het hem of haar na de dood zou vergaan. Men ging er algemeen van uit dat er een leven na de dood is en maakte zich zorgen om het lot dat haar of hem te wachten stond. Die zorg was van grote invloed op het gedrag van de mens in het aardse leven. Daarin was de relatie van de mens tot God van wezenlijk belang. Deze relatie werd weer sterk mee bepaald door het gedrag van de mens ten opzichte van de medemens. Bijgevolg was er een onlosmakelijke samenhang en wisselwerking tussen maatschappelijk gedrag en godsdienstige drijfveren.

Als in die tijd te doen gebruikelijk bestond de financiële basis onder de broederschap vooral uit inkomsten uit eigen grondbezit. De omvang van dat bezit valt moeilijk te achterhalen.

In akten van 6 augustus 1478 en 22 januari 1480 wordt geschreven over 3 morgen land in het Noordeinde van Portengen, welke in eigendom behoorden aan het Onze-Lieve-Vrouwelaltaar te Breukelen.³⁷ In een akte van 20 februari 1483, die eveneens over Portengen-Noordeinde gaat, wordt land van het "Vrouwelaltaar" in de kerk van Breukelen als beklendend perceel genoemd;³⁸ vermoedelijk betreft het deze zelfde 3 morgen.

Bisschop Frederik van Blankenheim bekrachtigde op 12 december 1412 de ruiling van beneficiën tussen Nicolaus Overcamp, rector van het altaar der Heilige Maagd Maria in de kerk van Broeclede, en Florencius de Zoelen, rector van het altaar van St. Bartholomeus Apostolus in de kerk van St. Petrus te Utrecht.³⁹ Er was dus toen al een "vrijwillige kavelruil" van kerkelanden, hetgeen kan duiden op een zekere ouderdom van de bezittende instellingen.

Het einde van de Breukelse O.L.V. Broederschap zal in de tweede helft van de 16de eeuw gekomen zijn, als gevolg van de Kerkelijke Reformatie.

Conclusies

Als we de gegevens overzien, die in dit en de vorige twee artikelen over de noordzijde van de Kerkstraat^{1, 2} zijn bijeengebracht, dan is duidelijk dat de verkaveling in ongeveer oost-west strekkende percelen van het gebied tussen Straatweg (toen Herenweg of 's-Herenwagenweg geheten) en Herenstraat (toen Klapstraat) van oudere datum is dan de ontwikkeling van de Kerk-

straat-noordzijde. Deze werd aangelegd binnen een al bestaande structuur.

Alle stukken grond die grensden aan de noordkant van de Kerkstraat hadden in de Late Middeleeuwen dezelfde betrekkelijk beperkte diepte en liepen aan tegen de zuidelijke begrenzing van de Ruwielsakker. In gevallen waarin een perceel aan de Kerkstraat een omvang van meer dan gemiddelde grootte had (bijvoorbeeld dat van het Regthuys-complex), kon het extra oppervlak alleen maar worden gevonden door een grotere lengte langs de Kerkstraat.

De Kerkstraat lag net buiten het oorspronkelijke Ronde Dorp, aan de noordzijde ervan. Het zou voor de hand hebben gelegen indien de eerste uitbreiding van een dorp met een centraal wegenkruis (Brugstraat, Dannestraat, Achterstraat, Herenstraat) zou zijn gerealiseerd door het verder verlengen van de bebouwde zones langs deze centrale wegen. Maar daar lagen barrières zoals de Vecht, de Danne, en de Vechtdijk met aan de overzijde daarvan de dorpskerk. Langs de Herenstraat waren in noordelijke richting nog wel enkele percelen voor bebouwing geschikt te maken, maar al snel naderde men daar de 13de-eeuwse villa met bijbehorend land. In die situatie resteerde dus planologisch nauwelijks een andere mogelijkheid dan het uitbreiden van de dorpsbebouwing via de aanleg van een straat evenwijdig aan de Achterstraat, meer naar het noorden.

De bebouwing aan het westelijke uiteinde, met het grote huis van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap van Breukelen, waarvan de lange gevel aan de kant van de Herenweg (thans Straatweg) lag, was vermoedelijk reeds aanwezig toen de ontwikkeling van de Kerkstraat-noordzijde een aanvang nam. Het perceel met huis en herberg van het Regthuys had zo'n grote lengte in de oost-westrichting dat voor de ontsluiting daarvan de Kerkstraat onmisbaar was. Tussen deze beide gebouwen in stonden omstreeks 1440 vermoedelijk al vijf andere panden: die van Frederick Willemsz,² Cornelis Fredericksz² en Gerrit Jansz, het huis van de voorganger van Heinric Odulfsz en dat van de voorganger van Willem Jansz. Het voorlaatste van de zojuist genoemde huizen was in de loop van de 16de eeuw reeds uitgediend en werd toen afgebroken. Dat alles duidt er op dat de Kerkstraat daar toen al duidelijk een stuk geschiedenis achter de rug had. Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat de straat vóór 1400 tot stand gekomen zal zijn.

Toch is dat vrij laat in de Breukelse dorpsgeschiedenis. Blijkbaar hielden de grote veenontginningen en de daarop volgende verdere bewoningsverdichting ten plattelande het Ronde Dorp gedurende zeer lange tijd klein.

Daarna is er sprake geweest van een geleidelijke verdere bebouwing en opdeling van de percelen grond. In 1500 was het aantal panden aan de noordzijde van de Kerkstraat inmiddels gestegen van 8 (indien we huis en herberg van het Regthuys afzonderlijk meetellen) naar vermoedelijk 10; in 1537 stonden er 12 en omstreeks 1600 was er met 15 panden een nagenoeg aaneengesloten bebouwing.

Voorbeelden van opdeling waren de hofstede van het Regthuys-complex, het perceel ten oosten van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap (waarop Jan de bastaard en Rijkhout Henricksz huizen lieten bouwen), en het land waarop ooit Heinric Odulfsz woonde (waar later Gijsbert Wygertsz van Zijl twee nieuwe huizen op liet zetten).

Verschillende percelen aan de Kerkstraat-noordzijde waren aantoonbaar reeds vóór 1474 leengrond van het huis Nijenrode. In 1474 sloten Gijsbrecht III van Nijenrode en Otto Hermansz van (den) Rijn een koopovereenkomst waarbij onder meer 20 hofsteden binnen het dorp Breukelen in het bezit van Nijenrode kwamen.²⁴ Er zijn geen aanwijzingen dat in die transactie ook hofsteden aan de Kerkstraat-noordzijde betrokken waren. Wel waren enkele percelen aldaar reeds vroeg, om uiteenlopende redenen, aan het leenstelsel onttrokken.

Ten noorden van de Kerkstraat-percelen langs liep de meermalen genoemde akker van Ruwiel. De Ruwielsakker vormde van oudsher van Herenstraat tot Straatweg één geheel. Hetzelfde zal voor de akker ten zuiden ervan gegolden hebben, voordat de Kerkstraat-bebouwing daarop werd gerealiseerd. De familie Van Nijenrode takte in de 13de eeuw af van de familie Van Ruwiel. Het is niet geheel en al uitgesloten dat de akker langs de Kerkstraat ooit ook aan de Van Ruwiels heeft toebehoord en bij de deling binnen dat adellijke geslacht aan de Nijenroodse tak werd toebedeeld. Een tweede mogelijkheid is dat die akker deel uitmaakte van de erfgoederen welke Margriete van Rijn, die in 1370 met Gijsbrecht II van Nijenrode trouwde, meebracht. Tot die erfenis behoorden immers ook een aantal hofsteden in Breukelen.⁴⁰ Aangezien veel grond noord van de Kerkstraat onder het oude leenstelsel bleek te vallen, lijkt deze tweede mogelijkheid vooralsnog het meest waarschijnlijk.

Alles duidt er dus op dat de Van Nijenrodes en hun verwanten reeds betrekkelijk vroegtijdig grond bezaten direct ten noorden van het oude Ronde Dorp van Breukelen. De ontwikkeling van de Kerkstraat zal onder hun verantwoordelijkheid hebben plaats gevonden, niet onder die van de heer in de villa tussen Klapstraat en Vecht. Over het stichtingsjaar van het gebouw van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap bestaat onzekerheid; dat zou nog net tot stand gekomen kunnen zijn onder het beschermheerschap van de vronhoeve de Breukelerhof (= het huis De Poel).

Noten

- 1 A.A. Mantén, 1991. Het Regthuys van Breukelen in de eerste helft van de 16de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 8, nr. 3, blz. 122 - 128.
- 2 A.A. Mantén, 1994. In Brokel, bij de Plaets en boven aen die Kerckstrate. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 1, blz. 27 - 36.
- 3 Rechterlijke Archieven (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol. 17.
- 4 In dit artikel zijn bij de bespreking van de diverse aktes de namen van de betrokken personen in de regel gespeld zoals ze ook in de desbetreffende akte staan. Ook daaruit blijken diverse onderlinge verschillen. In toegevoegde commentaren heb ik bepaalde spellingen van namen voor de duidelijkheid wat "genormaliseerd".
- 5 1 Rijnlandse roede = 12 Rijnlandse voet = 3,767 meter. 1 Stichtse roede = 3,756 meter.
- 6 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Protocol van transporten enz. van Breukelen-Nijenrode, 1538 - 1546, I deel, nr. 7723.
- 7 Hier blijkt ineens dat deze mensen een achternaam hadden. In de leenregisters van Nijenrode is slechts sprake van Joost A(d)riaens en Jan Willems. Formeel hadden van oudsher tot in het begin van de 19de eeuw alleen de gegeven naam en het patronymicum een algemeen erkende betekenis. In veel officiële stukken vindt men daardoor alleen die beide vermeld en werd een eventuele familienaam achterwege gelaten. Vooral in genealogisch onderzoek kan dat problemen opleveren.
- 8 Wat Herman Jansz van Nuys in deze paar jaren (1594 tot begin 1596) met het huis deed is onduidelijk. Van 1591 tot 1628 had hij ook het pand ten oosten van dit huis in bezit (Mantén, 1994, blz. 33), en daar woonde hij vrijwel zeker. Had hij plannen met het naburige, van Jacob Jansz overgenomen huis, die toch niet zijn doorgegaan? Of was Jacob Jansz een broer van hem, van wie hij het huis erfde, en duurde het enige tijd voordat deze erfeniszaak geheel was afgewikkeld? Of was het huis een handelsobject voor hem?
- 9 De familie Van Loenersloot nam toen al geruime tijd een belangrijke plaats in binnen Breukelen. Het geslacht Van Oudaen stamde af van het geslacht Van Loenersloot en noemde zich tot vroeg in de 15de eeuw nog Van Loenersloot van Oudaen. Omstreeks 1390 - 1396 had Splinter van Loenersloot Gunterstein enige tijd in leen, terwijl van ca. 1396 tot 1417 Elsabee van Loenersloot slotvrouw van Gunterstein was.
- 10 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van het kasteel Nijenrode 1454 - 1475, inventaris, blz. X.
- 11 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol. 1 (Erfpachten).
- 12 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Transportregister van Breukelen-Nijenrodesgerecht, 1616 - 1621, nr. 7885.
- 13 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Transportregister van Breukelen-Nijenrodesgerecht, 1616 - 1621, nr. 7890.
- 14 In de akte van 7 mei 1617 werd Marichgen Cornelisdr genoemd als de vrouw van Cornelis Anthoniss Brey, terwijl ze op 2 mei 1616 nog als echtgenote van Jan Janss van Buesecum was vermeld. Het kan niet anders of de akte van 7 mei 1617 bevat hier een fout. Toen deze akte werd gemaakt zal die van 2 mei 1616 als voorbeeld hebben gediend en de schrijver nam abusievelijk de vrouwsnaam

- uit de oude akte over in plaats van daar een andere naam in te vullen.
- 15 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Transportregister van Breukelen-Nijenrodesgerecht, 1616 - 1621, nr. 7901.
 - 16 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van kasteel Nijenrode, deel VI (1523 - 1538), fol. VII, Buten Utrecht, Convent van Santtrosen.
 - 17 Hieruit blijkt dat een patronymicum (oorspronkelijk een verwijzing naar de naam van de vader) toen soms al gebruikt werd als een soort familienaam. Naar de oude traditie zou Bruin de zoon van Niesken Govertsz met de naam van Bruin Nieskens aangeduid moeten worden, niet als Bruin Govertsz.
Met de vermelding van de leeftijd van Bruin krijgen we tevens een indicatie in welke periode we zijn grootmoeder kunnen plaatsen. Ze werd waarschijnlijk geboren in de tijd waarin Willem Jansz in haar (latere) huis woonde. Tussen hem en haar zal dus nog wel van een of meer andere bewoners sprake zijn geweest. Als in 1534 Beerntke nog leefde, zal ze toen vermoedelijk een vrouw van tegen de zeventig zijn geweest.
 - 18 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Protocol van transporten enz. van Breukelen-Nijenrode, 1538 - 1546, I deel, nr. 7556.
 - 19 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol. 7 (Erfpachten).
 - 20 Zie over hem en zijn familie ook: A.A. Mantén, 1990a. De directe omgeving van Nijenrode in de 16de en 17de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 5, nr. 3, blz. 97 - 106, in het bijzonder blz. 98 en 102 - 103.
 - 21 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van het kasteel Nijenrode, deel VI (1503 - 1523), fol. IX, Broeckel.
 - 22 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van kasteel Nijenrode, deel VI (1523 - 1538), fol. XXXII, Maersen.
 - 23 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van kasteel Nijenrode, deel VI (1523 - 1538), fol. XXXVI, Maersen.
 - 24 Zie A.A. Mantén, 1990b. De oostzijde van de Klapstraat (Herenstraat) omstreeks 1540 en in 1474. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 5, nr. 4, blz. 121 - 136.
 - 25 De naam Rijcouth, Rycolt of Rijck gaf blijkbaar ook de 16de-eeuwse schrijvers bij het aanhoren al problemen. Ik denk dat wij er de spelling Rijkhout voor zouden gebruiken.
 - 26 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van kasteel Nijenrode, deel V (1503 - 1523), fol. XVI, Broeckel, erfpachtvereenkomst met Cornelis Jacopss Molenaer.
 - 27 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Protocol van transporten enz. van Breukelen-Nijenrode, 1538 - 1546, I deel, nr. 7350.
 - 28 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Protocol van transporten enz. van Breukelen-Nijenrode, 1538 - 1546, I deel, nr. 7617.
 - 29 Het verhoudingsgewijs grote grondoppervlak van wat eertijds het huis van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap was, komt ook nog tot uitdrukking op de "Gront-Caerte van het Dorp van Breuckelen" van Bernard de Roij, uit 1681, hoewel het pand toen inmiddels al geruime tijd zijn oorspronkelijke functie verloren had.
 - 30 Mantén, 1994, blz. 32.
 - 31 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 747. Protocol van transporten enz. van Breukelen-Nijenrode, 1538 - 1546, koop van huis en hofstede door Gerrit Claesz van Heinrick Taes.
 - 32 C.G. Montijn, 1868. Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden. D.A. Thieme, Arnhem, 2de druk, deel 2, blz. 386. Dit boek mag echter op het punt van de Middeleeuwse religieuze broederschapen geen aanspraak maken op volledigheid. Uit Breukelen (blz. 380) wordt bijvoorbeeld geen enkele broederschap gemeld.
 - 33 J. Leguijt, 1994. Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus . . . Religieuze lekenbroederschapen in het 15e-eeuwse Utrecht. Jaarboek Oud-Utrecht, 1994, blz. 5 - 32.
 - 34 A.A. Mantén, 1993. Sint-Annaverering in en rond Breukelen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 8, nr. 2, blz. 57 - 66. Ook: Mantén, 1990b, blz. 127.
 - 35 A.H. Bredero, 1987. Christenheid en Christendom in de Middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving. Kok Agora, Kampen, 2e herziene en vermeerderde druk, 380 blz., in het bijzonder blz. 276 - 278.
 - 36 In de 18de eeuw waren de Rooms-Katholieken in Breukelen volledig vergeten dat de Middeleeuwse dorpskerk een Pieterskerk was. In de toenmalige herinnering was ze vóór de Reformatie gewijd geweest aan St. Jan Baptist. Daarom maakten ze bij de herstelling van de Rooms-Katholieke statie - denkend dat een oude situatie werd hersteld - hun nieuwe kerk tot een St. Johannes de Doperkerk. Het lijkt aannemelijk dat dit misverstand veroorzaakt werd doordat lang na datum toch nog op enigerlei wijze herinneringen voortleefden aan de 24 juni processie van de O.L.V. Broederschap, waarbij ten onrechte werd verondersteld dat die ommevang met de identiteit van de oude kerk zelf te maken had.
 - 37 Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2041. Leenregister van het huis Nijenrode, deel III (1477 - 1484), fol. 54 verso en fol. 55.
 - 38 Archief van het Kapittel van St. Pieter (Rijksarchief te Utrecht), inv. nr. 1099, fol. 54 verso.
 - 39 S. Muller Fz, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722 - 1528), fol. 108 verso, reg. nr. 9.
 - 40 A.A. Mantén, 1992. De Middeleeuwse geslachten Van den Poel en Van Rijn en de hofstede De Poel te Breukelen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 7, nr. 1, blz. 43 - 59.